

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 йилдан нашр этилади
Йилда 6 марта чиқади

— 2-2017 —
АПРЕЛЬ

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

Аниқ ва табиий фанлар

МАТЕМАТИКА

А.Қ.ЎРИНОВ, М.М.АБДУМАННОПОВ

Интеграл оператор қатнашган дифференциал тенглама учун интеграл шартли масала 5

ФИЗИКА, ТЕХНИКА

К.ОНАРҚУЛОВ, А.ЮЛДАШЕВ, Т.АЗИМОВ, Ш.ЙЎЛДОШ ҚОРИ

Висмут-сурма теллурид юпка пардаларнинг электрофизик хоссаларига технологик жараённинг таъсири..... 9

БИОЛОГИЯ, КИМЁ

Х.НИЯЗОВ, Ж.КУРБАНОВ, А.Х.ХАИТБАЕВ, Г.И.МУХАМЕДОВ

Саноат чиқиндилари ассида интерполимер композитлар олиш 13

М.М.НУРМАТОВА, Н.ИСМОИЛОВ, Ш.Ш.ТУРҒУНБОВ

Катионит КУ-2-8 иштирокида 4-метилфенолни α-фенилэтилспирт билан алкиллаш 19

Ш.МУХИДИНОВА

Ташқи муҳит ва мактабгача таълим муассасалари объектларида санитар-гельминтологик текширувларнинг таҳлили 21

ГЕОГРАФИЯ, ТУПРОҚШУНОСЛИК

М.ИСАҒАЛИЕВ, Г.ЮЛДАШЕВ, С.СОЛИЕВА

Бўз тупроқларда изеннинг биогеокимёвий хусусиятлари 24

Г. ЮЛДАШЕВ, Г.СОТИБОЛДИЕВА

Тупроқ ҳосил бўлишининг энергия манбалари 29

О.АБДУҒАНИЕВ, М.ДЕХҚОНБОВ

Геокомплексларни муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишнинг геоэкологик тамойиллари 34

Ижтимоий-гуманитар фанлар

ИҚТИСОДИЁТ

М.АДҲАМОВ, С.ИСМОИЛОВА

Ўрта ёшдаги ишсиз аҳолини иш билан таъминлаш муаммолари ва ечимларига бир назар 38

А.МИРЗАЕВ, А.АСРАҚУЛОВ, С.ХАЗРАТҚУЛОВ

Иқтисодиётни тартибга солишда молиявий кўрсаткичларни баҳолаш ва уларнинг таҳлили 41

ФАЛСАФА, СИЁСАТ, ТАРИХ

И.М.АРЗИМАТОВА, И.Э.ЭРКИНОВ

Шахс камолотида ижтимоий омилларнинг ўрни 46

А.САЛМОНОВ, Д.ЮСУПОВ

XX асрнинг 50-60 йилларида ислом муассасалари фаолиятини совет ҳокимияти томонидан чеклаш сиёсати ва унинг оқибатлари. (Фарғона вилояти мисолида) 50

А.АШИРОВ, Ҳ.РАҲМАТИЛЛАЕВ, И.АБДУҲАМИДОВ

Ўзбек халқи этнографиясини ўрганишда ўчмас из қолдирган олима 53

Б.УСМОНОВ

Фарғона водийсининг Амир Темура давлати таркибига киритилиши 56

М.ИСОМИДДИНОВ, У.МЕЛИҚЎЗИЕВ

Зарафшон воҳаси деҳқон жамоалари ва чорвадорлар маданиятларининг ўзаро алоқалари 60

УДК: 93/930.266

ЗАРАФШОН ВОҲАСИ ДЕҲҚОН ЖАМОАЛАРИ ВА ЧОРВАДОРЛАР МАДАНИЯТЛАРИНИНГ ЎЗАРО АЛОҚАЛАРИ

М.Исомиддинов, У.Мелиқўзиев

Аннотация

Мақолада Зарафшон воҳаси деҳқон жамоалари ва чорвадорлар маданиятларининг ўзаро алоқалари олиб борилган назарий тадқиқотлар натижаси асосида ёритилади. Бунда асосий эътибор воҳадаги Саразм, Замонбобо, Тўқайтепа ёдгорликларига қаратилиб, уларнинг шаклланиши ва ривожланишига воҳа, унинг атрофидаги чорвадорлар маданиятларининг таъсири ҳақида сўз юритилади.

Аннотация

По результатам исследования в статье освещается взаимосвязь культуры земледельческих сообществ и животноводческой культуры в Зарафшанской области. Рассматривается влияние животноводческой культуры, уделяется особое внимание развитию и формированию исторических памятников в области Саразм, Замонбобо и Тукайтепа.

Annotation

This article is devoted to the correlations between Zarafshan oasis peasant communities and cattle-breeders' culture on basis of the theoretical experiment results. The main attention is pointed to Sarazm, Zamonbobo and Toqaytepa memorials and cattle-breeders' culture affections to their formations and developments.

Таянч сўз ва иборалар: Саразм, Замонбобо, Тўқайтепа, Зарафшон воҳаси, деҳқон жамоалари, чорвадорлар маданиятлари.

Ключевые слова и выражения: Саразм, Замонбобо, Тукайтепа, Зарафшанская долина, крестьянское сообщество, животноводческая культура.

Key words and expressions: Sarazm, Zamonbobo, Toqaytepa, Zarafshan oasis, peasant communities, cattle-breeders' culture.

Мамлакатимизнинг тарихан таркибий қисми бўлган Зарафшон воҳаси аجدодларимиз тараққиёт тарихини ифодалаб берувчи хилма-хил манбаларга ниҳоятда бойлиги билан Марказий Осиёда алоҳида ўрин тутди. Воҳанинг энг қадимги тарихини ўрганган археологлар Я.Ғуломов, Н.Тошкенбоев, Р.Сулаймонов, М.Жўрақулов каби олимлар бу ҳудудда кишилиқ маданияти палеолит давридан эътиборан узлуксиз ривожланиб келганлигини асослаб берганлар. Тадқиқотлардан шу нарса кўринадики, мазкур минтақада яшаган аҳоли ўз даврига нисбатан юксак маданият соҳиблари бўлганлар, қўшни ўлкалар маданиятига ижобий таъсир кўрсатганлар. Масалан, воҳада қўлланилган меҳнат воситаларининг анъаналарини, Ҳиндистоннинг Соан маданиятида, Обираҳмат, Кўлбулоқ, Марказий Қозоғистон ҳамда Тожикистоннинг палеолит ёдгорликларида кузатишимиз мумкин [7.14-15].

Милоддан аввалги IV-III минг йилликлар давомида Ўрта Осиё ҳудудида ёнма-ён иккита маданий-ҳўжалиқ ҳудудлари мавжуд эди. Жанубий-ғарбда илк деҳқончилик билан шуғулланувчи жамоалар яшаса, минтақанинг қолган ҳудудларида овчилик ва балиқчилик

билан шуғулланувчи қабилалар яшар эди. Албатта, бу икки ҳудуд жамоалари бир-бирлари билан ўзаро иқтисодий ва маданий алоқаларсиз яшай олмаганлар. Ҳар икки томон жамоаларининг озиқ-овқат ва кийим бошга бўлган кундалиқ эҳтиёжларининг ошиб бориши, шубҳасиз, улар ўртасида иқтисодий алоқаларни ўрнатилишга олиб келган. Бу алоқалар дастлабки металллар кашф этилиб, улардан меҳнат ва ҳарбий жангвор қуроллар ишлаб чиқариш бошланган даврдан яна ҳам ривожлана бошлади.

Милоддан аввалги III минг йилликнинг охири ва II минг йилликнинг бошларида Ўрта Осиёда давом этаётган минтақавий ривожланишнинг характери ва улар ўртасидаги ҳудудий чегаралар доираси ўзгариб, қадимги деҳқончилик ҳудудлари кенгайиб борди. Ўрта Осиёнинг жанубий ғарбида неолит даврида ташкил топган деҳқон жамоаларининг янгидан-янги манзилгоҳлари энеолит даврига келганда Зарафшон воҳасига ҳам кириб келди. Ана шундай ёдгорликлардан бири юқори Зарафшон водийсида қад кўтарган, сўнгги энеолит ва бронза даврларига тегишли бўлган Саразм ҳисобланади. Бу ёдгорлик қадимги деҳқончилик маданияти қабилаларининг ноёб ёдгорлиги бўлиши билан бирга Ўрта Осиё

М.Исомиддинов – ФарДУ, тарих фанлари доктори, профессор.

У.Мелиқўзиев – ФарДУ, Ўзбекистон тарихи йўналиши магистранти.

минтақасида йирик металлургия маркази сифатида ҳам машҳурдир. Зарафшон тоғ тизмаларининг водийга яқин жойида қадимдан Канчач, Ёри ва Жилоу полуметалл конлари мавжуд бўлиб, археологик маълумотларга кўра ана шу маъдан конлари энеолит ва бронза даврида Саразм металлургия марказини таркиб топишига олиб келган. Қадимги Саразм аҳолисининг анъанавий машғулоти деҳқончилик бўлиб, улар Отчопар сойи ҳосил қилган Ойимкўл атрофида зироатчилик билан шуғулланган.

Қадимги Саразм аҳолисининг моддий ва маънавий ҳаёти ва археологик мажмуаларининг илмий таҳлили унинг келиб чиқиш илдизлари биринчи навбатда жанубий минтақаларнинг қадимги деҳқончилик жамоалари билан узвий боғлиқ эканлигини кўрсатади. Аниқроғи, Зарафшон водийси қадимги деҳқончилик ўчоғининг илдизлари Саразм I дан топилган сополларга кўра Жанубий Туркменистоннинг кўксур (геоксюр) *vohasi* жамоаларига бориб тақалади. Саразмнинг археологик тадқиқотлари билан мунтазам шуғулланган археолог А.Исақов, уларнинг кўчиб келиш сабабларини Тежен дарёсининг сув ресурсларини камайиши туфайли юз берган экологик шароит билан боғлайди [6.100-103]. Яна бир тадқиқотчи Д.Джуракулова эса геоксюрли жамоаларнинг бир қисмини Зарафшон водийсига мигратсиясига кўпроқ Юқори Зарафшондаги маъдан конлари сабаб бўлган деган фикрни билдиради [2.143]. Бундан ташқари Саразм маданияти келиб чиқиши негизида геоксюр илдизлари асосий этник компонент бўлиб қолгани ҳолда, унинг шаклланишини илк босқичлари даврида яна бир бошқа этник гуруҳлар иштирокини борлигига ишора қилувчи топилмалар борки, улар Ҳиндукушдан жанубда истиқомат қилувчи қадимги деҳқончилик жамоаларига бориб тақалади. Бу топилмалар Саразм I босқичига тегишли бўлган оилавий хилхонадан топилган ва денгиз чиғаноғидан ишланган билагузуклар бўлиб, улар, айнан, Ҳинд денгизи минтақаларидан келтирилган. Шу давр сополлари сиртига ишланган рангли нақшларнинг услубий беағи эса Белужистоннинг Шаҳри Сохта маданияти сополларини эслатади [5.160]. Бундай алоқаларнинг заминида Зарафшон металининг экспорти ётади. Бу жараён Саразм маданиятининг барча босқичларида ривожланишда давом этди.

Саразм металлургия марказларининг довуғи нафақат жанубий минтақалар, балки шимолий чорвадор жамоаларигача етиб боради.

Милоддан аввалги II минг йиллик ўрталаридан Евроосиё чорвадор орийларининг жанубга кўчиши муносабати билан бу маъдан конлари улар кўлига ўтиб, бевосита конлар яқинида чорвадор орийларнинг манзилгоҳлари ва қабристони пайдо бўлади. Ана шу тарихий воқеликлардан ёдгорлик сифатида бизгача маъдан конида ишлаган туткунларнинг қабристони сақланиб қолган [1.232].

1987 йилда Дашти Қазо қабристонида 27 та қабр очилди [4.145-167]. Ҳар бир қабрда 1 та, баъзан 2 тадан, ҳатто 3 киши кўмилган эди. Бир қабрда бир вақтнинг ўзиде кўмилган 7 кишини скелетлари учратилган. Эҳтимол 3 ёки 7 кишилик қабрлар конда юз берган ўпирилиш вақтида ўлганлар билан боғлиқдир. Одатда жамоавий қабрларда болалар скелети ҳам учрайди. Аммо бу ердаги скелетлар ҳаммаси катта ёшдагиларга тегишли. Боз устига, 7 киши кўмилган 25- қабрда биронта ҳам ашёвий далиллар учратилмаган. Қолган қабрлардан даштликлар маданиятига тегишли бир донадан оддий сопол идиш, мархуманинг шахсий тақинчоқлари: бронза билагузук, оддий сирға ва мунчоқлар топилган [4.145-167].

Антропологик материалларнинг таҳлилидан шундай хулоса қилиш мумкинки, юқорида номлари санаб ўтилган Зарафшон воҳасидаги конлар милоддан аввалги XIII асрда Зарафшон водийсига кириб келган туркий тилли чорвадор орийлар томонидан уларнинг эгалари саразмликлардан тортиб олиниб, уларни конда ишлашга мажбур этадилар. Тўқайтепада саразмликлар билан чорвадор аҳоли биргаликда металлни қайта ишлаш билан шуғулланганлар.

Зарафшон водийсида топиб ўрганилган чўл минтақаларга хос моддий маданият обидалар мажмуасининг энг қадимгиси Замонбобо маданиятидир. Бу маданиятга тегишли илк бор очилган ёдгорлик Замонбобо қабристони бўлиб, у 1950-1953-йилларда Я.Ғуломов томонидан ўрганилди. 1961-1962-йилларда археолог А.Асқаров унга тегишли бўлган маконни топиб ўрганди [3.118].

Замонбобо маданиятининг тарихий келиб чиқиш илдизлари Калтаминор маданиятининг Зарафшон водийсига хос Дарвозақир вариантыга бориб тақалади. Замонбобо маконининг шимоли-шарқий бурчагида солинган шурфда тақир сатҳидан

160 см. чуқурликда юпқа маданий қатлам борлиги аниқланган. У ердан топилган сопол идишлар лойининг таркиби ва тухумсимон идишлар шакли Замонбобо маданиятининг сопол буюмларини эслатар эди. Унинг шаклланишида Жанубий Туркменистоннинг Намозгоҳ IV маданияти ва Саразм маданиятининг хўжалик таъсири дастлаб катта бўлган. Умуман олганда Замонбобо маданияти Зарафшоннинг қуйи ҳавзасида, икки минтақа жамоалари ўзаро иқтисодий алоқаларининг натижаси сифатида, маҳаллий аҳоли этник асосида шаклланди [3.118]. Ушбу маданият соҳиблари иқтисодий ҳаётига жанубий қўшниларнинг хўжалик ихтиролари катта таъсир кўрсатган.

Замонбобо аҳолиси улардан бошоқли экинлар экишни, деҳқончиликнинг илғор тажрибаларини ўрганди. Кулолчилик чархидан фойдаланишни, икки камерали хумдонларда сопол пиширишни, ярим қимматбаҳо ранг-баранг тошлардан нафис санъат асарлари даражасида мунчоқлар яшаш, уларни пардозлаш ва тешиш техникасини ўрганди. Қуйи Зарафшон қабилаларининг жанубий жамоалар билан олиб борган ўзаро маданий ва хўжалик алоқалари охир-оқибатда иқтисодий ҳаёти хонаки чорвачилик ва мотиға деҳқончиликка асосланган Замонбобо маданиятининг шаклланишига олиб келди [3.170]. Бироқ ушбу маданият таркиб топган минтақанинг табиий-географик шароити Замонбобо маданияти базасида суғорма

деҳқончилик хўжалигининг ривожланишига йўл бермади. Сув танқислиги туфайли юз берган дашт зоналарига хос табиий-географик шароит бронза даврига келганда чорвачилик йўналишини жадал ривожланишига олиб келган. Милоддан аввалги II минг йиллик иккинчи ярмида бу ҳудудларга кўчманчи чорвадор орий қабилаларининг кириб келиши ҳам чорвачиликни хўжаликнинг устувор йўналишига айланишида катта рол ўйнаган.

Зарафшон водийсининг Самарқанд теvarак-атрофидан топиб ўрганилган бронза даври дашт қабилаларининг маданиятида қадимги деҳқончилик жамоаларининг таъсири сезиларли даражада кўзга ташланади. Масалан, 1987 йил Самарқанддан 16 км шарқда топиб ўрганилган Тўқайли манзилгоҳи сопол комплексининг таркибига кўра Тўқайлида икки хил этник гуруҳ жамоалари бирга яшаганлигини кўришимиз мумкин. Чунки топилган кулолчилик маҳсулотлари орасида кўлда ясалган, дағал, сирти учбурчак, синиқ чизикли чизма нақш билан бирга силлиқ қилиб пардозланган, оч қизғиш сирли сополлар ва кулолчилик чархида ясалган Саразм IV даврининг ғишт рангли сополлари ҳам учрайди. Айни шу ҳолат чорвадор туркий тилли даштликларнинг Зарафшон водийсининг сўғдийзабон қадимги деҳқончилик маданияти жамоалари билан илк бор аралашиб, қоришиб, балким маҳаллий тиллар билан қўшилиш жараёнлари юз берган бўлиши мумкинлигини англатади.

Адабиётлар:

1. Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Т.: Ўзбекистон, 2015.
2. Джуракулова Д.М Зарафшон водийсининг тош ва бронза даври қабилалари маданияти. – Самарқанд, 2009.
3. Гулямов Я.Г., Исламов У., Асқаров А. Первобытная культура и орошаемое земледелие низовьев Зарафшана. – Т.: Фан, 1966.
4. Исаков А., Потёмкина Т.М. Могильник племен эпохи бронзы в Таджикистане. СА №1, 1989.
5. История таджикского народа. Том 1. – Душанбе, 1998.
6. Исаков А. Саразм. К вопросу становления раннеземледельческой культуры Заравшанской долины. – Душанбе, 1991.
7. Журакулов М. Зарафшон воҳаси тамаддуни илк илдизлари саҳифасидан // ИМКУ, вып. 34. – Самарқанд, 2004.